

Aynur Əliyeva
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
böyük laborant
aynuraliyeva9422@gmail.com

MADDİ-MƏNƏVİ XƏZİNƏMİZİN NAXÇIVANLA BAĞLI YAZI ABİDƏLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, əlyazma abidələri, maddi-mənəvi irs, Sidqi Ordubadi*

Ключевые слова: *Нахчыван, памятники рукописей, материально-духовное наследие, Сидги Ордубади*

Key words: *Nakhchivan, manuscript monuments, moral-material heritage, Sidqi Ordubadi*

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu milli maddi-mənəvi irsimizin əlyazmalar şəklində qorunduğu və tədqiq edildiyi böyük elmi mərkəzdir. Burada mühafizə edilən 12 mindən çox əlyazma Yaxın və Orta Şərqi uzun əsrlər boyu elmi və ədəbi dili kimi qəbul edilmiş üç dildə - ərəb, fars və türk dillərində qələmə alınmış yazı abidələridir. Şərqi elə bir nöqtəsi yoxdur ki, orada yazılmış və ya üzü köçürülmüş əlyazma nümunələri bu elmi mərkəzdə təmsil olunmasın. Eyni sözləri bu günkü Azərbaycanın istənilən bölgəsi haqqında da demək olar. Bu əlyazmaların coğrafiyası Azərbaycanın ən böyük şəhərlərindən tutmuş, ən kiçik yaşayış məskənlərinə qədər əhatə olunmuşdur. Bu baxımdan qədim Naxçıvan torpağı da istisna deyil. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən və maddi-mənəvi irsimizin parlaq nümunələri sayılan əlyazmalar içərisində Naxçıvan hüdudlarında hazırlanmış əlyazmalarla yanaşı Naxçıvanlı müəlliflərin yazdığı əsərlərin köçürüldüyü yazı abidələri də mühafizə olunur, tədqiq və nəşr edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir əlyazma ayrılıqda bir sənət nümunəsi, maddi-mənəvi irsimizin yadigarıdır və bu baxımdan xüsusi diqqət və qayğı tələb edir. Bu səbəbdən Əlyazmalar İnstitutunda bu abidələrin kataloqlaşdırılması işi xüsusi dəqiqliklə aparıldığından uzun vaxt və hərtərəfli biliyə, bacarığa malik olan tədqiqatçılar heyəti tələb edir. Yarandığı illər ərzində institutun yetişdirdiyi bu əlyazmaçıların zəhməti sayəsində xəzinəmizdə olan 12 mindən artıq əlyazmanın demək olar ki, yarısının elmi-paleoqrafik təsvirləri hazırlanaraq çap olunmuş kataloqlarımızda təqdim edilmişdir (4; 5; 6; 7; 8). Oxucuların ixtiyarına verilmiş bu kataloqlara və orada təqdim edilmiş elmi-paleoqrafik təsvirlərə nəzər saldıqda Naxçıvanla bağlı neçə-neçə əlyazmasını, Naxçıvanlı müəlliflərin adları ilə bağlı yazı abidələrini görmək olar.

Məsələn, dahi özbək şairi Əlişir Nəvai (884/1140-906/1500-01) “Divan”ının XVI əsrdə köçürülmüş bir əlyazması XIX-XX əsr Azərbaycan maarifçisi, Naxçıvanlı Məhəmməd Tağı Sidqi kitabxanasında olmuş və bu kitabxanadan xəzinəmizə qəbul edilmişdir. Əlyazma M-206 şifrəsi ilə xəzinəmizdə mühafizə olunur (8, 32). Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri baxımından bu yazı abidəsinin əhəmiyyəti ilə yanaşı həm də XIX əsrdə Naxçıvan ədəbi mühitində Nəvai irsinə olan məhəbbətdən xəbər verir.

Xəzinəmizdə mühafizə edilən və Naxçıvanla bağlı əlyazmalardan biri də tanınmış azərbaycan şairəsi, Naxçıvanın məşhur Kəngərli tayfasının Dümbüli qolundan olan Heyran xanım Dünbülünün “Divan”ıdır. Əlyazma tanınmış təbrizli soydaşımız, əlyazmaçı-kolleksioner tərəfindən Azərbaycan hökumətinə bağışlanmışdır. Əlyazmanın içərisində bu haqda xüsusi qeyd də vardır. Heyran xanımın əsərlərinin çapında və tədqiqində bu əlyazmanın xüsusi rolu olmuşdur. Əlyazma abidəsi xəzinəmizdə M-217 şifrəsi ilə qorunur (8,137-138).

Xəzinəmizdə mühafizə olunan və XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti ilə sıx bağlı olan olduqca maraqlı bir əlyazma görkəmli Azərbaycan yazıçısı Məmməd Səid Ordubadinin atası Fəqir Ordubadinin (1836-1886) “Gülşəni-İrfan” adı ilə tanınan Divanıdır(8,161-162). Şair ömrünün son illərində dünya işığından məhrum olduğuna görə “Divan”ı görkəmli ədəbiyyatşünas və maarifpərvər Məhəmməd Tağı Sidqi tərtib etmişdir. Əlyazmanın katibi də odur. Abidənin 169b vərəqində Məhəmməd Tağı Sidqinin oğlu, şəxsi fondu Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan (11) Məhəmmədli Sidqinin də Fəqir Ordubadinin Məmməd Səid Ordubadinin atası olması haqqında qeydi vardır. Bütün bu qeydlər əlyazmanın XIX əsr yazı abidəsi kimi nə qədər böyük bir dəyərə malik olmasından xəbər verir. Divan fars və Azərbaycan dillərində yazılmış müxtəlif səpkili şeirləri əhatə edir. Bu əlyazma əsasında şairin seçilmiş əsərləri “Ağlar qələm əlimdə” adı altında Bakıda 1989-cu ildə “Yazıçı” nəşriyyatında çap edilmişdir.

XIX əsrdə Ordubadda “Əncüməni-şüəra” adlı ədəbi məclis fəaliyyət göstərmişdir(9,64-65). 1838-ci ildə Şıxəli Naib tərəfindən yaradılmış və sonradan Məhəmməd Tağı Sidqinin rəhbərlik etdiyi bu məclisin üzvləri arasında haqqında danışdığımız Fəqir Ordubadidən başqa **Nəqqaş** təxəllüslü şair də olmuşdur. Usta Zeynal Nəqqaş adı ilə tanınan bu şairin də irsindən 9 lirik qəzəli köçürülmüş əlyazması xəzinəmizdə mühafizə olunur(8,162). Mərhum tədqiqatçı Nəsirəddin Qarayevin tərtib etdiyi “Poetik məclislər” kitabında şairin yalnız “nə bilim” rədifli bir qəzəli təqdim edilmişdir (9, 64-65).

Xəzinəmizdə qorunan türkdilli yazı abidələri içərisində Naxçıvanlı **Hüsni** təxəllüslü şairin 172 vərəqlik toplusu da diqqəti cəlb edir. Topludan bu şairin **Hüsni**dən başqa digər təxəllüslərlə də şeirlər yazdığı və bəzi əsərlərini hətta, o dövrün “Yeni Fikir” qəzetində çap etdirdiyi də məlum olur. Topluda onun müxtəlif klassiklərin əsərlərinə yazdığı təxmislər Şərqi böyük mütəffəkir şairləri Hafiz və Sədidən etdiyi tərcümələr də diqqəti cəlb edir. Haqqında hələlik heç bir məlumatımız olmayan bu şairin XIX əsrin sonu XX əsrin birinci yarısında yaşadığını təxmin edirik. Heç şübhəsiz gələcək tədqiqatlar bu şair haqqında daha geniş məlumatlar üzə çıxarmağa imkan verəcək.

Əlyazmalar İnstitutunda Məhəmməd Tağı Sidqinin xətti ilə köçürülmüş olduqca maraqlı bir əlyazma toplusu mühafizə olunur. Fars dilində olan bu topluya XIX əsr İranının tanınmış ictimai-siyasi xadimi filosof və alimi Mirzə Mülküm xanın (1249/1833-34 –1326/1908) əsərləri daxil edilmişdir. B-1628 şifrəsi ilə mühafizə edilən bu əlyazması 1315/1898-ci ildə Naxçıvanda köçürülmüşdür. Topluya daxil olan bəzi əsərlərin elmi-paleoqrafik təsviri və mövzuları haqqında qısa məlumatlar institutun çap etdirdiyi farsdilli əlyazmalar kataloqlarında təqdim edilmişdir. (4,139, 262; 5,156; 6,162,169; 7, 229).

Bu kataloqlarda Mirzə Mülküm xanın əsərlər toplusunun M-85 şifri altında qorunan başqa bir əlyazmasının da saxlandığı haqqında məlumat var (4,261; 5,155; 6,161-162,169; 7,228-229). O nüsxənin katibi Səm'i vələdi-Mirzə Məhəmməd Əfşardır və abidə Gürcüstanın Qori şəhərində 1872-ci ildə köçürülmüşdür. Hər iki əlyazmanın ilkin müqayisəsi Məhəmməd Tağı Sidqinin toplunu hazırlayarkən Qori nüsxəsindən istifadə etdiyini ehtimal etməyə imkan verir.

Azərbaycan türkü olduğunu ehtimal etdiyimiz Qazi Əhməd Qumi özünün “Gülüstani-Hünər” əsərini bütünlüklə xəttatlığa bu sənətin sirrlərinə Orta əsrlər əlyazma kitabı istehsalında istifadə olunan materialların növlərinə həsr etmiş, bu yazı abidələrinin yaranmasında iştirak etmiş bir çox xəttat, cildçi, miniatürçü rəssam və s. sənətkarların adları içərisində Naxçıvanlı ustaların da adlarını çəkərək onlar haqqında maraqlı məlumatlar verir (3).

Eyni sözü müasir İran tədqiqatçısı Mehdi Bəyaninin “Əhval və asar-e xoşnevisan” əsəri haqqında da demək olar (1).

Əlyazma abidələrinin əsas müəlliflərindən biri olan katib-xəttatlar haqqında onlara həsr olunmuş xüsusi təzkirələrdən əlavə, şairlərdən bəhs edən, lakin gözəl xətt sahibi olan və həm də adı xəttat kimi tarixə düşmüş şair-xəttatları təqdim edən ədəbi təzkirələrdə də geniş məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, görkəmli Azərbaycan təzkirəçisi Sadiq bəy Əfşar özünün “Məcməül-Xəvas” adlı təzkirəsində 21 belə katib-xəttat haqqında məlumat verir, onların ədəbi irsindən nümunələr təqdim edir (10).

Azərbaycanda ərəb qrafikalı xəttatlığın və kitab sənətinin tarixini tədqiq edən əlyazmaçı-araşdırıcı İradə Qaibova bu sənətin XX əsrə qədər olan onlarla nümayəndəsini aşkar etmiş və yazılarında tədqiq və təqdim etmişdir. Bu adlar işərisində Məhəmməd ibn Ağaxan Cəlaləddin Naxçıvani (XVI əsr), Qazi Məhəmmədbağır Ordubadi (XVI əsr), Məhəmməd Cəfər Ordubadi (XVII əsr), Əsgər bəy Ordubadi (XIX əsr) və başqaları haqqında olan məlumatlar diqqəti xüsusilə cəlb edir (2,110-111). Onların qələmindən çıxmış və bu gün dünya əlyazma mərkəzlərində Azərbaycanın o cümlədən qədim Naxçıvan torpağının maddi-mənəvi irsi sayılan əlyazma abidələri ilə həqiqi mənada qürur duya bilirik.

Ədəbiyyat:

1. Bəyani Mehdi. Əhval və asar-e xoşnevisan. Celde-əvvəl və dovvom. Enteşarate-Elmi, Tehran,1363. –C.1. - 592 s.
2. Qaibova İ. Azərbaycan Milli maddi-mənəvi irsi və Naxçıvan xəttatları. Beynəlxalq İpək Yolu konfransı, 16-17 oktyabr 2015-cı il. Naxçıvan. - S.110-111.
3. Qazi Mir Əhməd bin Şərəfəddin Hüseyn Qommi. Qolestane-Hünər. (Be təshih və ehtemame-Əhməd Soheyli Xansari), Nəşer: Mənuçehri, Tehran, 214 s.
4. Каталог персидских рукописей. Т.1. / ред.: Н.Дж.Геюшев. – Баку : Азербайджан,1994. - 318 s.
5. Каталог персидских рукописей. Т.2 / ред.: М.З.Нагиев - Баку : Элм, 2000 - 348 s.

6. Каталог персидских рукописей. Т.3 / ред.: М.З.Нагисойлу. Баку : Нурлан,2007. - 445 s.
7. Каталог персидских рукописей. Сочинения по истории и географии / ред. : Р. Мамедова. – Баку : Elm və təhsil, 2013. - 377 s.
8. Каталог тюркских рукописей. Т.2. / ред.-сост.: М.М.Адилов. – Баку : Нурлан,2009. - 264 s.
9. Poetik məclislər / toplayanı və tərt. : N. Qarayev. – Bakı : Yazıçı, 1987. – 526 s.
10. Sadiq bəy Əfşar. Məcməül-Xəvas / müqayisəli mətnin tərt., tərc., transfonelit, ön söz, izahlar və adlar göstəricisi: Ə.Bağirov. – Bakı : Elm, 2008. - 412 s.
11. Səmədova N. Məmmədəli Sıdqinin şəxsi fondu. – Bak : Elm və Təhsil, 2017 - 748 s.

Айнур Алиева

**ПИСЬМЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ О НАХЧЫВАНЕ ИЗ НАШЕЙ
МАТЕРИАЛЬНО-ДУХОВНОЙ СОКРОВИЩНИЦЫ**

Резюме

Статья посвящена рукописным памятникам материально-духовного наследия Нахчывана. В статье дана информация о некоторых рукописях и письменных памятниках Нахчывана, хранящихся в фондах Института рукописей имени М.Физули НАНА. Также в статье широко отмечается их значение при изучении материального и духовного наследия азербайджанского народа.

Aynur Aliyeva

**WRITTEN MONUMENTS OF THE AZERBAIJAN MATERIAL-
MORAL TREASURE ABOUT NAKHCHIVAN**

Summary

The article is dedicated to the manuscript monuments considered the moral-material heritage of Nakhchivan. The article deals with the manuscripts-written monuments prepared in Nakhchivan and preserved at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS and was emphasized their importance in the research of the moral-material heritage of the Azerbaijan people.